

**נחום רקובר: אוצר המשפט –
מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי**

(חלק שני, ירושלים תשנ"א, 584 עמודים)

מאת

ברכיהו ליפשיץ*

1. דברי תורה עשירים במקום אחד, כשהם במקום אחד, ועניים כשהם במקום אחד. בשני כרכים קודמים¹ ובכרך הנוכחי קיבץ פרופ' נחום רקובר אל מקום אחד אלפי מאמרים משל אלפי מחברים, הפזורים באין-ספור פרסומים והעוסקים במשפט העברי, וכעת הם מסודרים ומסודרים על-פי ענייניהם השונים, ונמצאו הכול מתעשרים. לכאורה, ספר שכולו הפניות אין בו משל עצמו כלום, וגם הבכורה העולה מכותרות המאמרים הנזכרים בו משתקפת דרך מחיצות רבות. ואף-על-פי-כן, גם אם אי-אפשר ללמוד מן הספר משהו מן המשפט העברי, ניתן ללמוד ממנו לא מעט על-אודותיו, וזאת בזכות מעשהו של הספר.

2. בהקדמתו אומר העורך:

הערכים המוצעים בספר זה שייכים לתחומים רבים ומגוונים בחיי הפרט והכלל, המוסר והחברה, וזאת בשל טבעו של המשפט העברי, החובק בזרועותיו את מערכת החיים כולה. לפיכך באו בספר ערכים, כגון דת ומדינה, הגנת הסביבה, הזרעה מלאכותית, הפלה מלאכותית, הריגה מתוך חמלה (!), זכויות האדם, חנינה, ירושלים, כבוד הבריות, מוסר, ניתוחי מתים, צבא ומלחמה, קראים, תורת המשפט וכיוצא באלה.

בראשיתה של פסקה זו יש כעין רמז לכך, שהיקף הנושאים שהמשפט העברי דן בהם רחב יותר מזה של אלה הנדונים על-ידי שיטת-משפט פוזיטיבית אחרת. אך רשימת הנושאים הבאה לאחר-מכן אינה מצביעה באופן מובהק על ייחודו של המשפט העברי לעומת שיטת המשפט הישראלי, דרך משל. לכאורה, אף הכרח הוא, מכוח הגדרתו של המונח "המשפט העברי" – "כמונח הכולל אותו

* פרופסור-חבר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 אוצר המשפט – מפתח ביבליוגרפי למשפט העברי (ירושלים, תשל"ה) א; *The Multi-Language Bibliography of Jewish Law* (Jerusalem, 1990).

חלק של ההלכה, שמקובל לכלול כיום כמערכות משפטיות אחרות², שהיקפו ייקבע על-ידי הנושאים הנדונים על-ידי שיטת-משפט פוזיטיבית, שברצותה מאריכה וברצותה מקצרת גם את תחומיו של "המשפט העברי". ספר העוסק במשפט העברי, ובמיוחד מפתח ביבליוגרפי, המתאר את גבולותיו כמלוא אורכם, אינו רשאי לצייר את הקווים על-ידי מאמרים אשר נושאייהם אינם נופלים תחת הגדרה זו. לעומת זאת, חסידיה של ההגדרה הנזכרת ימצאו חיזוק לשיטתם, אם המפתח יגלה שהמשפט העברי אמנם עוסק בכל אותם עניינים המתאימים לאותה הגדרה, וככל שתרחבה ההתאמה – כן ייטב. ואכן, העיון ב"אוצר המשפט" מלמד על הדמות הולכת ומתגברת בין הנושאים שהמשפט העברי דן בהם לבין אלה הנדונים בשיטות-משפט פוזיטיביות בנות-יימיו. הירדשותם של פוסקים וחוקרים לנושאים שעל סדר-יומם – השגרת או היוצא-מן-הכלל – של המדינה ושל היהודים בכל מקום שהם, הן כהלכה למעשה הן כחוק-דעת על אותם עניינים, מצביעה על התגברותה של התחושה שאין להימנע עוד מלהורות באותן סוגיות, שהן חשובות ונוגעות גם להולכים בדרך ההלכה, שאין להשאירן בלא פסיקה, שאין הן בגדר הלכתא למשיחא ושההיפוך המתמיד בתורה אמנם מגלה שהכול בה³. בכך נעשות ההלכות כמעין המתגבר, וככל ששואבים ממנו כך הולכים מימיו ורכים: נפרצים ומוגדרים שטח-מחקר חדשים ומתהוות קטיגוריות חדשות, שלא שערם אבותינו.

3. וצבת בצבת עשויה: כשניתנת כותרת על ראשה של קבוצת מאמרים, היא מתחילה, כביכול, לחיות חיים משל עצמה, היא מרימה את ראשה וסוקרת את סביבתה, מבקשת לקבוע את המייחד אותה ממנה. גם כך נוצרת דיסציפלינה חדשה. ולדוגמא: משנקבעת הקטיגוריה של "עשיית עושר ולא במשפט", נראה כאילו כל ימיו עסק המשפט העברי ב-"unjust enrichment! דרושה מידה רבה של זהירות ושל אחריות לקבוע הגדרה שכזאת למכלול הנושאים אשר אולי יכולים להיכנס תחתיה. ואכן עורך "אוצר המשפט" נמנע מכך, והמאמרים (שהרבה מהם – גם משל פרופ' רקובר עצמו! – כוללים בשמם את המונח "עשיית עושר ולא במשפט") הובאו תחת ראשי הפרקים "יורד לנכסי חברו", "מעין חוזה" ו"זה נהנה וזה לא חסר"⁴, ורק במפתח-העניינים שבסוף הספר מצאנו: "עשיית עושר ולא במשפט, ראה 'יורד לנכסי חברו' 453", אך לא הפנו את המעיין לערך "זה נהנה וזה לא חסר" שבעמוד שלאחריו, הגם שאף הוא משתייך לפי טבעו למחלקה זו, כמוכח משמות המאמרים המנויים בו.

4. לעומת זאת, בוודאי שראוי וראוי הוא ליצור קטיגוריה של "תורת המשפט" (עמ' 56). רבותינו לא הרבו לדבר "יוריספרודנציה"; הם פירשו ופסקו, חידשו וערכו, פלפלו וחלקו. מעתה דרוש שהשיטה תהא מודעת לעצמה ותיצור מושגים, סמלים וכלי-עיון כדי לחשוב את עצמה לפי נתונייה המיוחדים ועל רקע היוריספרודנציה

2 מ' אלון, המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו (ירושלים, תשל"ג) 151.

3 ראה מס' 1082 על "דעת תורה בעניינים מדיניים" ומאמרים נוספים שבעמ' 12-14. על הלכה ומדינה והחזרת שטחים ראה בעמ' 207 ואילך. ועוד יש להעיר, שמס' 217 ו-218 העוסקים ב"דעת תורה" מצויים בעמ' 42, אך מס' 227, הן באותה סוגיה, אינו מופיע שם.

4 ראה המאמרים שצוינו בעמ' 453-454.

הכללית. אלא שמה שהובא תחת כותרת זו בוודאי שאינו מספיק, שכן מה ההבדל בין "צדק ומשפט", שהובא שם כתת-פרק, לבין "מוסר והלכה", שזכה לפרק בפני עצמו (בעמ' 52)? והאם "הערמה משפטית" (עמ' 52) אינה ראויה להיכלל ב"תורת המשפט"? מאמריו של ח' בן-מנחם, העוסקים בניתוח יוריספרודנטי (או "לקראתו", מס' 355), צריכים להיכלל בפרק העוסק ב"תורת המשפט". מאמריו של מ' רקמן, "קווים לפילוסופיה של ההלכה" (מס' 606), גם הוא היה חייב להיות כלול בפרק זה. והערכים 647 ו-655, העוסקים במשפט הטבעי ובהלכה, צריכים להיות מובאים בתחילת הפרק, ולא בתת-הפרק "שונות". והיחס בין ההלכה לבין האגדה, המחשבה והקבלה (עמ' 55) צריך להיבחן גם הוא במסגרת זו.

במיוחד חשובה תורת המשפט לעצם ההגדרה של המונח "משפט עברי", משום שלא הכול מסכימים להגדרה שהוזכרה לעיל⁶, והם קוראים לראייתו של "המשפט העברי" בתוך המכלול של ההלכה על כל ענפיה. משום-כך היה צריך לשלב את תת-הפרק "דרכו של המשפט העברי" (בעמ' 123) בפרק של "תורת המשפט", או, לפחות, להפנות אליו.

ההבחנה בין חלק א – "יסודות ההלכה ומהותה", לבין חלק ג – "המשפט העברי בכללו" (שלושה עמודים!) היא הבחנה קשה: וכי מהו ההבדל בין מאמרו של ש' אלבק, "משפט והיסטוריה – במחקר ההלכה (!)" (מס' 1906), הנזכר בחלק ג, לבין אלה שהובאו בחלק א, בתת-הפרק "ההלכה והמציאות" (עמ' 34)? האומנם נבחין בין "משפט והיסטוריה" לבין "הלכה והיסטוריה" (במאמרו של פרופ' אורבך, מס' 163), כאילו היה פועלה של ההיסטוריה במשפט העברי שונה מהותית מפועלה בהלכה בכלל?

5. המבוכה העיונית, השוררת ביחס להגדרתם של הקניין ושל החזקה במשפט העברי ולהבחנתם זה מזה, באה לידי ביטוי ב"אוצר המשפט" בפרק הגדול המוקדש לנושאים אלה. כך, הפרק מתחיל בערך "קניין וחזקה – כללי" (בעמ' 409)⁷, עובר לערך "יצירת החזקה", כאשר בתוך ערך זה מצוי תת-הערך "דרכי קניין" ובו דרכי הקניין השונות, היוצרות זכויות קניין ולא זכויות חוזיות. משם עובר ה"אוצר" למאמרים העוסקים ב"קניין דרבנן – אם מועיל לדאורייתא" ו"בקניין הגוף וקניין פירות", ומשם ל"חזקה אסור", ושוב ב"הפרתו" וממנה ל"מכר", ל"מתנה", ל"צוואה" (!), לשכירות ולשומרים⁸.

5 ענייני מוסר והלכה מצויים גם בפרק על הרפואה, בתת-הפרק הכללי (עמ' 319 ואילך).

6 סמוך להערה 2. ראה "אנגלרד, "מחקר המשפט העברי – מהותו ומטרותיו" משפטים 2 (תשל"ו-תשל"ז) 65-34 (מס' 1907 ב"אוצר המשפט"); ותשובתו של מ' אלון, "עוד לענין מחקרו של המשפט העברי" משפטים שם 99-137.

7 שאליו צריך היה להוסיף את מס' 7343 ואת מס' 8386, העוסקים, הן על-פי שמם הן על-פי תוכנם, ביחס שבין קניין לבין חיוב.

8 מלבד העדר ההבחנה בין קניין לבין חזקה, הפוגעת בריכוז החומר הקשור לכל נושא ונושא, אין לראות, לכאורה, מהו העיקרון שעל-פיו נקבע סדרם של ערכי-המשנה. לפי מה שהובא ברור שאין זה סדר אלפביתי. וכך גם בהמשך לאחר "שומרים"; "עבודה"; "הלוואה. חוב"; "ריבית" (שהיה צריך להשלימה על-ידי הערך "שינוי ערך המטבע"); "המתנת חוב"; "שיעבוד"; "ערכות"; "ביטוח"; "שותפות"; "ריבוי חייבים"; "קיבוצ"; "מושב שיתופי". השליחות – היא מצויה בסוף (בעמ' 454). ייתכן שיש כאן קשר ענייני-אסוציאטיבי. אם כך, היה מן הראוי (וגם מסיבות ענייניות) להצמיד את "אונאה" (עמ' 447) למכר, שכן הלכות אונאה הן רק במכר וכן הוא כאשר להלכות "מצרנות" (בעמ' 448). העדר סדר

עצם קיומו של ה"חזקה" במשפט העברי ותקפותו – אם אמנם מתכוונים להגדרתו המקובלת בשיטות המשפט בנות-יימינו – על-פיו מוטלים בספק⁹. ייתכן אפוא, שעל עניין זה גופו ה"אוצר" מבקש לרמוז לקורא בהביאו ענייני קניין וחזקה בכפיפה אחת, אלא שלכך אין די ברמז בלבד, הבא מתוך הערבוביה.

6. בין כך ובין כך הכול מודים, כי לשם הנוחות בלבד אפשר וכדאי לעשות שימוש בהגדרה כלשהי, המבחינה בין "המשפט העברי" לבין כלל ההלכה. כמות החומר המרוכז ב"אוצר" היא גדולה ביותר, ועדיין לא נכלל בו "חומר מספרות השאלות והתשובות וספרי המקורות של ההלכה" (מתוך הקדמת המחבר)! על-אחת-כמה-דוכמה אילו היו מצטרפים אליו גם ענייני אורח-חיים ויורה-דעה. כל השפע הזה צריך לעורר התפעלות. דומה כי בכול פועם הדחף להעלות את דבריהם על הכתב והכול מפרסמים את כתביהם. אומה של משפטים. בעיקר בולט הדבר בין אלה שאינם גמנים על האקדמיה במובנה המצומצם. מ"בעלי-בתי" ועד תופשי התורה, מצעיר התלמידים ועד זקן ראשי-השיבות – הכול עוסקים בחידוש ובכתיבת החידושים. בכך באה לידי ביטוי החובה לחדש חידושי תורה מתוך העיסוק המתמיד בתורה. קישורם של דברים, החידוש, הגילוי, תירוץ רמב"ם מוקשה – כל אלה הם מטרות בפני עצמן. האמצעים של הצגת הדברים – על-ידי קושיות ותירוצים – מתקדשים על-ידי המטרה, וכך, לעתים, אין כאן קושיות של ממש והן מסולקות בין כך ובין כך, אלא שיפה סילוקן עם חידושו של המחבר. משום-כך מרובה מספרם של המאמרים הקצרים כל-כך: אין ענינם של הכותבים בהקפת כל החומר הקשור לאותה סוגיה, ועל-כן אין הם מציעים אותו לפני המעיין. אין הם מתיימרים להיות "מדעיים", ולכן אין הם מציינים כל מי שכבר עסק באותה פרשה לפנייהם. מטרתם היא לשמר את ההכרקה, את הרעיון החדש, כשהם לעצמם. אך יש בכך גם יותר מן האמור לעיל: יש כאן גם איכפתיות גדולה לביורורו של כל פרט, קטן ככל שיהיה. יש כאן דאגה רבה לשכלולו של הבניין כולו, לפרטי-פרטיו, כדי שאלה יתיישבו עם כלל המבנה. זוהי אחריותם של הלומדים לנשוא לימודם – צריך שהוא יהיה מבורר היטב, שכן עליהם לנהוג על-פיו. לפי תפישתם, יש בקיום כל מצווה כהלכתה משום קיום חלקם בכרית, שעל-פיה נתכוננה האומה ובקיומה המתמשך תלוי המשך קיומה של האומה, כי אין האומה אומה אלא בתורותיה. בין אם הם עוסקים במצוות שבין אדם למקום ובין אם במצוות שבין אדם לחברו, בסופו של דבר הכול לגביהם הוא מצוות שבין אדם לבין עצמו – אדם המעמיד את עצמו למשפט, אדם השופט את עצמו במאזני-ביקורתו. על-כן עליו לדעת היטב את דרכו ועל-כן ספרייתו מלאה ספרי-הלכה והוא מורה לעצמו מתוכם.

מוכן מצוי גם בערכים אחרים. ראה, למשל, עמ' 338 ואילך: "יהודי", "מיהו יהודי"; "בני ישראל"; "פלישים"; "קראים"; "אנוסים"; "מומר"; "גור"; "שומרונים"; "נכרי" ועוד. כן נעיר, ששיעבוד דר' נתן (הנדון במאמרים 7889, 7896 ו-7909) אינו צריך להיות תחת הערך הכללי "שיעבוד" (עמ' 434); ולערך "ערבות" צריך היה להוסיף את מס' 7972 ו-7974, העוסקים בריבוי חייבים (עמ' 439. מס' 7973 מופיע בשני המקומות) וכן את מס' 8024, העוסק בערבות בקהילה שיתופית.

9 ראה המצוין לעיל, בהערה 7.

כדי לפרסם את דבריהם הם עושים להם ספרים רבים: עלונים, ירחונים, שנתונים, ספרי-זכרון וספרים אחרים. עם הספר בקלות רבה עושה הוא ספר, והוא מוכר אותו במחיר זול לאוהביו, לא כספרי-המשפט, הנמכרים במחיר גבוה למקצועניו. אל כל אותם דברי דפוס מרובים הגיע עורך "אוצר המשפט", וכעת אין אנו יכולים עוד לומר: לא ידענו על קיומו של מאמר מסוים.

7. אך יש עושר השמור לבעליו לרעתו. כאמור, לא כל הכותבים שווים, ולא כל המאמרים שווים – לא כל דברי הדפוס שווים ולא כל הדברים עובדים ביקורת של מערכת ראויה, הבוחנת בין המאמרים המוגשים לה לדפוס ובוחרת אותם. "אוצר המשפט" מקבל – ובדין – הכול אל אוצרותיו, וכל חוקר יחשוש שמא ב"מאמר" קצר, שהודפס בעלון-זיכרון כלשהו והעוסק בנושא עיוני, יש תוכנה או הברקה המאירות לדורות, ורק לאחר חיפוש וחיטוט יגלה שלא היתה זו אלא הארה לשעה בלבד.

8. עוד יש ב"אוצר המשפט" כדי להבליט את הבעייתיות שבמיתודולוגיה של חקר המשפט העברי, שכן זה בצד זה ניצבים מאמרים העוסקים באותה סוגיה בדרכים שונות: היסטורית, ספרותית, פילולוגית, בדרך הפלפול, דוגמטית, דוגמטית-היסטורית, סוציולוגית ועוד. כך ניתן להניח, לדוגמא, ששני המאמרים, 849 ו-850, העוסקים שניהם בקניית מערת-המכפלה, אינם דנים בכך באותה דרך, וכל אחד מהם עוסק בחומר משפטי מנקודת-מבטו. "אוצר המשפט", על-פי מעשיו, רואה בכולם עוסקים לגיטימיים במשפט העברי, על-אף שלא לכל הכותבים יש השכלה משפטית או הלכתית. מבחינה אידיאלית, הרי שראוי לשאוף לכך שכל סוגיה תתברר במפורט ומכל פניה, נוסח תחילה ופירושו לאחר-מכן, כדי שהנוסח ישמש בסיס איתן לפירוש שיבוא על גביו ולמסקנות המשפטיות שיתווספו לגג-הבניין. במעשה הספר יש אפוא תרומה רבה להצגתה של גישה כזאת ולגילויי שבעים הפנים שיש למשפט העברי.

9. עניין נוסף, בעל חשיבות כללית, ראוי להדגשה, והוא השאלה: מהו מאמר? כאמור, "ספרי המקורות של ההלכה" לא נכללו ב"אוצר המשפט". יש להניח, שבכלל ספרי מקורות אלה באים גם ספרי חידושים של רבנים וראשי-ישיבות, שעל-פירוב דנים "בעניין ד...", או "בסוגיה ד...". לעומת זאת, אם נדפסו דבריהם כמאמר, בתוך ספרי-זיכרון כלשהו או במאסף של מאמרים בעניינים שונים, מיד זוכים הם להיכנס אל בית-האוצר. אף לא הצורה היא זו הקובעת – בין אם נכתבו הדברים כמאמר או כלא-מאמר, הם ייחשבו כמאמר ובלבד שנדפסו כמאמר. וכך קמים לתחייה, כביכול, חכמי הדורות הקודמים שחידושי תורתם, שנשארו בכתבי-יד וברשימות התלמידים, הולכים ונדפסים כמאמרים. וכך מוצא אתה את שקאפ, שמעון יהודה (4235-4236), הוא ר' שמעון שקאפ, מגדולי ישראל בדור הקודם, שספרו "שערי יושר" וחידושי על הש"ס עולים על שולחנו של כל לומד; את סולוביצ'יק, חיים (4216), שאת שיטת-הניתוח שלו והגדרותיו המיוחדות נמצא בחידושי על הרמב"ם, ב"סטנסיל" ובכתבי תלמידיו; את נתנון, יוסף שאול (6430), הוא ר' יוסף שאול נתנון, בעל שו"ת "שואל ומשיב" שנדפסו בשישה

כרכים גדולים; וכן את אריה ליב ממיץ (1261) הוא בעל "שאגת אריה", בן המאה הי"ח! ספרו זה כולל שו"ת בענייני או"ח ועליו כתב החיד"א, שבו "הראה את עושר כבוד חכמתו ובקיאותו להפליא". וכך, בסילוק תואריהם המקובלים, קטון וגדול, מבין עם חלמיר, כולם כותבי מאמרים הם.

10. אחרי שעסקנו בכללותו של "אוצר המשפט", נבוא לעסוק מעט בפרטות. ענייני סיווג ומינוח הם קשים להכרעה בהיות החומר היולי, ועל-כן נתונים לשיקול-דעתו של העוסק בהם¹⁰. משום-כך צריך הוא לזהירות רבה כדי שלא להחליף את שיקול-דעתם האפשרי של המשתמשים ב"אוצר" בשיקול-דעתו שלו, הן כדי שלא ייקבעו הלכות לדורות בעקבות סיווגו של ה"אוצר" – ועל כך כבר עמדנו לעיל – הן כדי ששיג את מטרתו השימושית ויאפשר את ריכוז החומר הרלבנטי בעילות ובמהירות. לכן יש להרבות בהפניות לערכים שונים כדי להראות שאפשר גם אחת וכדי להגדיל את זווית-הראייה שממנה יש להביט על הנושא. כאשר אין הפניות, כפי שהוא בספר שלפנינו, צריך להשתדל להרבות בשיבוץ של המאמרים בקטיגוריות אפשריות שונות. זאת אין הספר שלפנינו עושה בשלימות¹¹.

כך, למשל, יש תחת הערך "מהות ההלכה והשתלשלותה" (בעמ' 27) כמה מאמרים שלפי כותרתם עוסקים בתורה שבעל-פה (18, 34-37) והם אינם תחת ערך-המשנה "תורה שבכתב ותורה שבעל-פה" (שבעמ' 28). גם מפתח-העניינים הכללי שבסוף הספר, המפנה לעמ' 28 בלבד, לא יסייע ביד המחפש. וכן הפרק "ציבות ההלכה ואחידותה" (עמ' 31) קשור ל"הלכה ומציאות" (בעמ' 34). מ"מעמדו של היחיד" צריך היה להפנות לתת-הערך "יוחסין אבהות" (שבעמ' 387), המצוי בערך "הורים וילדים", ולערך הראשי "אימוץ" (בעמ' 391) משני המקומות הנזכרים. וכן מ"נכרי" מן הראוי היה להפנות, לדוגמא, ל"נשואי תערובת" (עמ' 386), ולרמזו ב"כשרות משפטית" ל"פסולי קהל" (עמ' 365). בערך "מתנה" (עמ' 419) צריך היה לכלול גם ענייני "מתנה לחור"י¹², שכן סוף-סוף הם עוסקים באותו עניין¹³.

כמובן, מן הערך "עקרונות כלליים" (בעונשין) (עמ' 265) צריך היה להפנות לערך "כשרות משפטית" (עמ' 305), ובמיוחד כשדנים במחשבה פלילית, ככוננה, ברצון ובאונס, ומן הערך "מעשה הבא בעבירה" (עמ' 288) צריך היה להפנות לערך "חזזה אסור" (עמ' 416) ולהיפך¹⁴. תמיהה מסוימת מעוררת הכללתם של דיני

10 ראה דבריו השקולים של פרופ' מ' אלון, במבואו למפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה – המפתח המשפטי (ירושלים, תשמ"ו) כג-כד, כו-כו.

11 המאמר על קורדייקוס (5808) מן הדין שיימצא גם בין המאמרים העוסקים בכשרות משפטית.

12 מס' 6644 ומס' 8386. שהרי מס' 7529, לדוגמא (שבערך "מתנה"), עוסק אף הוא במתנת בעל לאשתו, ממש "כמתנה לחור". מס' 8386, הדין ב"מתנה לחור", לא הובא בתת-הערך "כתובה" (הגם שמס' 6644 הובא בו), אלא רק בערך "שונות" (כעמ' 459).

13 מס' 4429 דן בכשרות המשפטית של השיכור, אך אין הוא נמצא בעמ' 308, שבו מצוי תת-ערך נכבד, העוסק כולו במעמד של השיכור ושל השוטה. אגב, מס' 4429 הנ"ל התפרסם כבר באוצר המשפט, חלק א (כפי שצוין במפורש במקומו). בהקדמתו מוטר המחבר, כי "בספר שלפנינו נכלל החומר שפורסם בעברית משנת תשל"ד עד סוף שנת תשמ"ח, וערכים אחדים שנתפרסמו לפני שנת תשל"ד". מס' 4429 הוא דוגמא לחריג כזה, אך לא נתפרש לנו קנה-המידה שנקט לצורך כך.

14 היה ראוי יותר להכליל את כל החומר שב"חזזה אסור" ב"מעשה הבא בעבירה", שכן אין הבדל בין מס' 4873 ("קנין מערב שבת על מנת שיחול בשבת") לבין 7467 ("ברך מבר וקנין בשבת"); 7469 ("בדיני

גניבה וגזילה בעונשין בלבד (עמ' 274) ולא בנוזיקין, למרות הפן האזרחי הבולט בהם ("לאו הגיתן לתשלומין"), וכפי שניכר מן המאמרים עצמם ומענייני תקנת השוק (עמ' 148). הפניה מתאימה יכולה היתה לפתור את הקושי.

לעתים ניתן להסתייע במפתח העניינים הכללי שבסוף הספר: מי שיגיע לערך "מלחמה" (בעמ' 185) לא יוכל להגיע באמצעותו לערך "מלחמה במקרא" (בעמ' 65) ולמעמד הנשים ביחס למלחמה (עמ' 314), אלא באמצעות המפתח הכללי; ואם כי כל המאמרים שבעמ' 65 ושבעמ' 314 נמצאים בערך הכללי (למעט מספר 746, שמשום מה נשמט מן הרשימה הכללית), הרי שנמנעת התועלת שבסיווג המשני, שהיתה מושגת על-ידי הפניה מתאימה¹⁵.

11. איזהו עשיר – השמח בחלקו. פרופ' רקובר חקר ואיזן ועשה כבר ספרים הרבה משל עצמו¹⁶, ואף-על-פי-כן הוא מקדיש מזמנו וממרוצו לגמול חסדים עם אחרים, הן עם אלה שדבריהם כבר הודפסו – אבל משום שאין איש יודע מקום הופעתם, הרי הם כמי שלא נדפסו ועל-ידי ה"אוצר" באה גאולתם – הן עם אלה שטרם הדפיסו את דבריהם, והם יכולים להיעזר ב"אוצר" לשלימות מחקריהם; ועל הכול עושה הוא לכבודו של המשפט העברי.

ככל הספרים, היוצאים לאור בהוצאת ספריית המשפט העברי, גם הספר שלפנינו נעשה בהידור רב הן בהדפסתו, הן בהגהותיו¹⁷, הן בכריכתו ובעיצובו הכללי, ובאשר לתוכנו – הרי שאין בהערות שדלעיל כדי לפגום בחשיבותו הרבה כל-כך ובביטחון שלמפעל זה יהיה המשך, שהוא כה חיוני.

מתנה והפקר בשבת"; 7470 ("בדין מתנה בשבת ויו"ט"). מס' 7497, המצוי ב"חזוה אסור", לא נכלל ב"מעשה הבא בעבירה" אף-על-פי שבכותרתו מופיע בפורש המונח "מעשה הבא בעבירה".

15 שתי הפניות נמצאו בכל-זאת בגוף הספר. בעמ' 413 יש "שטר ראה שטוחה", ובעמ' 390: "בן סווד ומורה ראה עונשין". והרי אלה יוצאים-מן-הכלל, הכאים ללמד על הכלל.

16 ראה במפתח המחברים שבסוף כרכי האוצר (לעיל, הערה 1).

17 בקריאה המרפרפת נתגלה פרעלו של השך המתורצץ בין אמהות הדפוס רק בשמו של מחבר המאמר, שמספרו 6609.

1

2